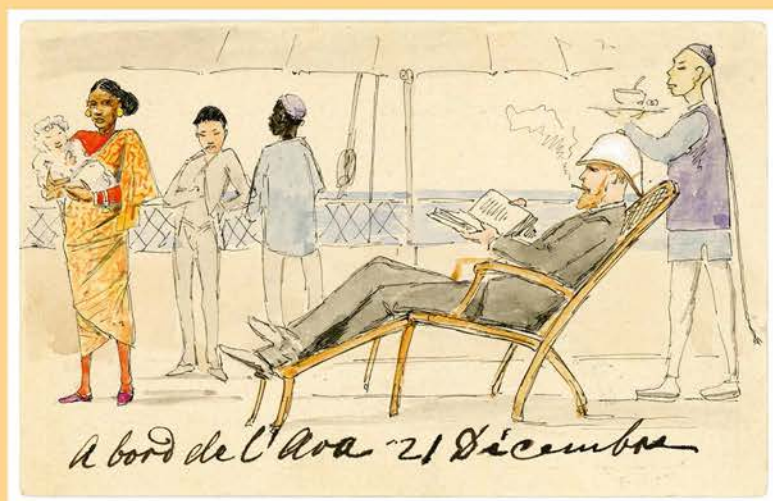

GDAŃSKIE TEKI
TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE

Tom IV

PODRÓŻ Z KSIĄŻKĄ W RĘKU

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO

PODRÓŻ
Z KSIĄŻKĄ W RĘKU

GDAŃSKIE TEKI
TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE

Tom IV

PODRÓŻ Z KSIĄŻKĄ W RĘKU

pod redakcją
Magdaleny Nowak, Iwony Sakowicz-Tebinki,
Michaliny Petelskiej

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Gdańskiego
GDAŃSK 2020

Recenzenci

dr hab. Agnieszka Czyżak, prof. UAM

prof. dr hab. Andrzej Szwarec

Redaktor Wydawnictwa

Katarzyna Ambroziak

Projekt okładki i stron tytułowych

Andrzej Taranek

Na okładce

Akwarela Hansa Ludwiga Fischera przedstawiająca hrabiego Karola Lanckorońskiego (1848–1933) w podróży dookoła świata (ze zbiorów AN PAN i PAU w Krakowie, Spuścizna Karoliny Lanckorońskiej, kolekcja kart pocztowych, K III – 150/59)

Skład i łamanie

Urszula Jędrzycka

Publikacja sfinansowana ze środków Dziekana Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego oraz subkonta konferencji naukowej zatytułowanej „Podróż z książką w rękę”

© Copyright by Uniwersytet Gdański

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-031-7

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel./fax 58 523 11 37, tel. 725 991 206
e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl
www.wyd.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: www.kiw.ug.edu.pl

Druk i oprawa

Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego
ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot
tel. 58 523 14 49; fax 58 551 05 32

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-------------	---

PRZEWODNIKI

Dominik Ziarkowski	
Dziewiętnastowieczne przewodniki po Warszawie w kontekście rozwoju wiedzy o sztuce na ziemiach polskich	13
Krzysztof Paweł Woźniak	
Z przewodnikiem po mieście bez zabytków. Łódź w literaturze przewodnikowej przełomu XIX i XX wieku	33
Joanna Kułakowska-Lis	
Kształt i koncepcja edytorska przewodników z perspektywy redaktora – tradycyjne wzorce, przemiany i nowe tendencje na rynku wydawniczym	43
Łukasz Podlaszewski	
Przewodnik turystyczny, który przerodził się w powieść: książka <i>Trzech panów w łódce (nie licząc psa)</i> Jerome’a K. Jerome’a	53
Natalia Lubińska	
Podróż z <i>Czerwoną Książeczką</i> , czyli trasami Mao Zedonga w Chinach	63
Magdalena Alicja Kasper	
Futbol za wolność. Przewodnik po mieście śladami FC Barcelony	85

IMPRESJE LITERACKIE

Magdalena Piotrowska	
Przestrzeń udomowiona w obrazach świetlanych	99
Natalie Moreno-Kamińska	
Francja i jej mieszkańcy we współczesnej literaturze frangielskiej – stereotypowy wizerunek w powieściach Stevena Clarke’a oraz Michaela Sadlera	115
Michalina Petelska	
Relacje Stanisława Bełzy z krajów nordyckich: literatura podróżnicza i dydaktyczna	129

Weronika Girys-Czagowiec

- Warszawa doby powstania styczniowego w *Balladzie o wzgardliwym wisielcu*
Stanisława Rembeka w kontekście obrazu miasta w *Lalce* Bolesława Prusa 143

LEKTURY Z/W PODRÓŻY

Lucyna Kostuch

- Co czytać podczas wyprawy wojennej? Antyczni żołnierze,
książki i obce kraje 157

Adam Kucharski

- Co polski hetman czytał w podróży? Wojskowe lektury
Seweryna Rzewuskiego z lat 1778–1779 169

Anna Penkała-Jastrzębska

- List jako wskazówka w podróży. O dydaktycznej roli korespondencji
na przykładzie listów Pawła Karola Sanguszki (1680–1750) 183

Ewa Skotniczna

- Dokumentacja wizualna do relacji z podróży Karola Lanckorońskiego
Na około Ziemi 1888–1889. Wrażenia i poglądy 199

Zbigniew Landowski

- Egipt z perspektywy rosyjskich podróżników XIX wieku 211

Sławomir Jędraszek

- Amarnamania. Z książką w podróży do El-Amarny 229

POLSKA MITOLOGICZNA

Jarosław Komorowski

- Sienkiewiczowska Trylogia jako mapa i przewodnik. Refleksje użytkownika 253

Katarzyna Buczek

- Antoniego Andrzejowskiego podróże do ziem nieznanych 265

Artur Cembik

- Spacerownik po Drohobyczu – śladami Andrzeja Chciuka 279

Aleksandra Drozd

- O Polesiu – naszym – cudzym – obcym? 289

Tomasz Rembalski

- Rowerem przez Pomorze* braci Tadeusza i Mikołaja Krefftów –
rękopiśmienny pamiętnik z lat 1937–1939 z przewodnikiem
dr. Mieczysława Orłowicza w tle 301

WSTĘP

Niniejszy tom jest już czwartym opublikowanym w ramach przygotowywanej na Uniwersytecie Gdańskim serii wydawniczej zatytułowanej „Gdańskie Teki Turystyczno-Krajoznawcze”. W jej ramach ukazały się dotychczas: *Z turystyką przez wieki* (red. Anna Łysiak-Łątkowska, Krzysztof Lewalski, Gdańsk 2016), *Turystyka i turysta nad Bałtykiem* (red. Magdalena Szmytkowska, Gdańsk 2017), *Patriotyczny obowiązek. O turystyce zaangażowanej* (red. Iwona Janicka, Gdańsk 2018). Tematyka poszczególnych tomów koncentrowała się wokół wybranego turystyczno-krajoznawczego zagadnienia, opracowywanego z różnych naukowo-badawczych perspektyw. Konsekwencją takiego założenia jest interdyscyplinarny charakter prezentowanej serii wydawniczej.

Czwarty tom „Gdańskich Tek Turystyczno-Krajoznawczych” został poświęcony roli książki w podróży, co podkreśla jego tytuł: *Podróż z książką w ręku*. Monografia zawiera 21 tekstów z zakresu historii i literaturoznawstwa. Wiele z nich ma mieszany historyczno-literaturoznawczy charakter. Ich autorzy wywodzą się z różnych dyscyplin badawczych, są wśród nich m.in. historycy, literaturoznawcy, kulturoznawcy, a nawet archeolog. W zamieszczonych tekstach badacze podjęli próbę przybliżenia czytelnikowi różnego rodzaju relacji między: podróżnikiem-turystą, relacją/ zapisem z jego doświadczenia oraz miejscem i przestrzenią. Tym samym mniej lub bardziej wpisali się w nurt literatury naukowej zwany humanistyką przestrzenną. Zawarte w tomie opracowania reprezentują różnorodne podejścia oraz metody analizy, wiele z nich można zaliczyć do *case study* (studium przypadku). Ponadto przedstawiają różnorodne zakresy oraz wywołują ciekawe konteksty.

Dotychczasowe analizy naukowe poświęcone tym zagadnieniom skupiały się zwykle na przewodnikach i miały przede wszystkim charakter źródłoznawczy lub filologiczny. W niniejszym tomie staraliśmy się poszerzyć ten obszar badawczy o nowe interdyscyplinarne ujęcia. Interesowały nas powiązania pomiędzy opracowaniami, z których korzystali podróżujący, sposobem ich wykorzystywania oraz zmianami, jakie one wywoływały w danej przestrzeni lub podejściu do niej turystów. W centrum naszej publikacji pozostaje więc człowiek i jego zainteresowanie miejscem. Podróżnicy i turyści kierowali się w podróży różnymi formami opracowań.

Niejednokrotnie sami przelewali na papier swoje doświadczenia i wrażenia. Z tego powodu przedmiotem zainteresowania autorów prezentowanych tekstów były przewodniki, utwory literackie, wspomnienia, pamiętniki i listy. Realia turystyczne i potrzeby podróżników zmieniały się, a wraz z nimi forma oraz treść opracowań, do których sięgali potencjalni turyści.

Zamieszczone w tomie teksty zostały podzielone na cztery grupy tematyczne stanowiące odrębne części. Zabieg ten miał na celu ułatwienie czytelnikowi odnalezienia interesujących go treści.

Pierwsza z nich nosi tytuł *Przewodniki* i zawiera sześć tekstów. Otwiera ją artykuł Dominika Ziarkowskiego *Dziewiętnastowieczne przewodniki po Warszawie w kontekście rozwoju wiedzy o sztuce na ziemiach polskich*. Autor analizuje funkcjonujące w XIX wieku przewodniki po Warszawie z perspektywy ich roli w rozwoju historiografii artystycznej. Wskazuje m.in. na ich starożytniczy i w jakimś zakresie jednostronny charakter. W tekście *Z przewodnikiem po mieście bez zabytków. Łódź w literaturze przewodnikowej przełomu XIX i XX wieku* Krzysztof Paweł Woźniak przedstawia treść i rolę pierwszych łódzkich przewodników, skupiając się na ich specyficznej, skierowanej bardziej do lokalnego niż do zewnętrznego odbiorcy funkcji. Joanna Kułakowska-Lis prezentuje rozwój edytorskiej strony pracy nad przewodnikiem, koncentrując się głównie na najnowszych trendach w tej branży. Jej analiza nosi tytuł *Kształt i koncepcja edytorska przewodników z perspektywy redaktora – tradycyjne wzorce, przemiany i nowe tendencje na rynku wydawniczym*. Z kolei Łukasz Podlaszewski jest autorem opracowania *Przewodnik turystyczny, który przerodził się w powieść: książka „Trzech panów w łódce (nie licząc psa)” Jerome’a K. Jerome’a*. Przedstawia w nim historię przewodnika-powieści o Tamizie w kontekście rozwoju ruchu turystycznego na tej rzece. Czytelnik może się także zapoznać z analizą Natalii Lubińskiej pt. *Podróż z „Czerwoną Książeczką”, czyli trasami Mao Zedonga w Chinach*. Autorka ukazuje założenia oraz kluczowe miejsca na trasie „czerwonej turystyki” w Chinach. Ostatni z tej grupy tematycznej tekst pióra Magdaleny Alicji Kasper nosi tytuł *Futbol za wolność. Przewodnik po mieście śladami FC Barcelony*. Problematyka artykułu koncentruje się wokół przewodnika Carlesa Vinasa *Barcelona Blaugrana* oraz wieloletnich związków miasta ze sławną drużyną piłkarską. Zdaniem autorki stały się one nierozłącznymi bytami.

Druga część monografii nosi tytuł *Impresje literackie*. Składają się nań cztery teksty odnoszące się do literackich obrazów różnych obszarów. W pierwszym zatytułowanym *Przestrzeń udomowiona w obrazach świetlanych* Magdalena Piotrowska, bazując na przykładach z Polski początku XX wieku, przedstawia specyfikę narracji wizualnej opartej na przeżyciach i przygotowanych do nich komentarzach. W tekście *Francja i jej mieszkańcy we współczesnej literaturze frangielskiej – stereotypowy wizerunek i jego źródła na przykładzie w powieściach Stevena Clarke’a oraz Michaela Sadlera* Natalie Moreno-Kamińska analizuje stereotypowy obraz Francuzów w tym specyficznym typie literatury angiel-

skiej. Z kolei opracowanie pióra Michaliny Petelskiej pt. *Relacje Stanisława Bełzy z krajów nordyckich: literatura podróżnicza i dydaktyczna* koncentruje się na dydaktycznym i idealizującym charakterze opowieści Bełzy o Danii, Norwegii i Finlandii. Tę część kończy analiza Weroniki Giryś-Czagowiec *Warszawa doby powstania styczniowego w „Balladzie o wzgardlinym wisielu” Stanisława Rembeka w kontekście obrazu miasta w „Lake” Bolesława Prusa*. Autorka ukazuje przenikanie się kontekstów literackich dotyczących Warszawy doby powstania styczniowego w utworach Stanisława Rembeka i Bolesława Prusa.

Kolejna część wyróżniona w monografii nosi nazwę *Lektury z/w podróży*. Otwiera ją tekst Lucyny Kostuch *Co czytać podczas wyprawy wojennej? Antyczni żołnierze, książęci i obce kraje*. Autorka pokazuje, że starożytni, podobnie jak współcześni turyści, sięgali po bardzo różnorodną lekturę. Z kolei Adam Kucharski w artykule *Co polski hetman czytał w podróży? Wojskowe lektury Seweryna Rzewuskiego z lat 1778–1779* przedstawia analizę biblioteczki podróźnej polskiego magnata. W tekście *List jako wskazówka w podróży. O dydaktycznej roli korespondencji na przykładzie listów Pawła Karola Sanguskiego (1680–1750)* Anna Penkała-Jastrzębska prezentuje rolę korespondencji jako źródła informacji o odwiedzanym przez podróżującego miejscu w realiach XVII i XVIII wieku. W opracowaniu *Dokumentacja wizualna do relacji z podróży Karola Łankorońskiego „Na około Ziemi 1888–1889. Wrażenia i poglądy”* Ewa Skotniczna pisze o znaczeniu fotografii i ilustracji w badaniach nad dziewiętnastowiecznymi podróżami i podróżnikami. Dwie kolejne analizy zamieszczone w tej części monografii dotyczą Egiptu. W pierwszej z nich noszącej tytuł *Egipt z perspektywy rosyjskich podróżników XIX wieku* Zbigniew Landowski omawia stan wiedzy o Egipcie zawarty w publikacjach rosyjskich podróżników. Autor posłużył się w tym celu dwoma wybranymi publikacjami – diariuszem i przewodnikiem. Druga analiza pt. *Amarnama. Z książką w podróży do El-Amarny* autorstwa Sławomira Jędraszka prezentuje wielorakie konteksty ujęte w różnych publikacjach poświęconych panowaniu króla Achenatona i jego miastu Tell el-Amarna.

Ostatnia część monografii nosi tytuł *Polska mitologiczna*. Składa się z pięciu tekstów opowiadających o emocjonalnych więziach ludzi z różnymi krainami naszej ojczyzny, przede wszystkim kresowymi (Podolem, Wołyniem, Galicją Wschodnią, Polesiem i Pomorzem). Tę część otwiera artykuł Jarosława Komorowskiego pt. *Sienkiewiczowska Trylogia jako mapa i przewodnik. Refleksje użytkownika*. Autor odtwarza zakres terytorialny akcji Trylogii i charakteryzuje miejsca pojawiające się na jej kartach. W ten sposób opisuje kreśloną przez pisarza geograficzną i historyczną mapę dawnej Rzeczypospolitej. Czytelnik może się również zapoznać z rozważaniami Katarzyny Buczek w tekście *Antoniego Andrzejewskiego podróż do ziem nieznanych*. Autorka opowiada o pionierskich badaniach krajoznawczych prowadzonych przez Andrzejewskiego na Wołyniu, Podolu i Ziemi Kijowskiej. Artur Cembik jest autorem opracowania pt. *Spacerownik po Drohobyczu – śladami Andrzeja Chciuka*. Podejmuje on próbę

pokazania Drohobycza w jego wielokulturowości. Swój opis opiera na analizie utworów, przede wszystkim wspomnień Chciuka, w których ten ostatni pokazał zmitologizowany obraz rodzinnego miasta. Z kolei w tekście *O Polesiu – naszym – cudzym – obcym?* Aleksandra Drozd ukazuje sposób mitologizacji Polesia na przykładzie dwóch utworów: z połowy XX i z początku XXI wieku. Tom zamyka analiza Tomasza Rembalskiego pt. „*Rowerem przez Pomorze*” braci Tadeusza i Mikołaja Krefftów – *rękopiśmienny pamiętnik z lat 1937–1939 z przewodnikiem dr. Mieczysława Orłowicza w tle*. Autor opisuje historię rowerowych wypraw dwóch braci po Pomorzu lat trzydziestych XX wieku. Jest to m.in. opowieść o odkrywaniu przez Kaszubów ich ziemi i jej przeszłości.

Zawarte w monografii zbiorowej teksty poruszają wiele zagadnień turystyczno-krajoznawczych z różnych perspektyw badawczych. Mamy nadzieję, że wielość pokazanych wątków oraz ich interdyscyplinarne ujęcie wpłyną na intensyfikację i poszerzenie badań dotyczących tematyki turystyki i krajoznawstwa, pobudzą naukowców do odkrywania nowych, dotąd niezbadanych zagadnień, interpretacji i kontekstów.

* * *

Zamieszczona na okładce akwarela Hansa Ludwiga Fischera przedstawiająca hrabiego Karola Lanckorońskiego (1848–1933) w podróży dookoła świata ilustruje pełen wyższości stosunek podróżnika z przełomu XIX i XX wieku do poznawanych pozaeuropejskich krajów. Stanowi ona swoiste świadectwo tamtych, minionych czasów.

Magdalena Nowak

PRZEWODNIKI

DOMINIK ZIARKOWSKI

Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

DZIEWIĘTNASTOWIECZNE PRZEWODNIKI PO WARSZAWIE W KONTEKŚCIE ROZWOJU WIEDZY O SZTUCE NA ZIEMIACH POLSKICH¹

Streszczenie

W XIX wieku, w związku z rozwojem turystyki, zaczęły powstawać liczne przewodniki przeznaczone dla ówczesnych turystów. Wiele z nich dotyczyło miast, które były często zwiedzane. Przewodnikopisarstwo rozwijało się także na ziemiach polskich, pozostających wówczas pod zaborami. Do najczęściej opisywanych w przewodnikach miast należały Kraków oraz Warszawa.

Dziewiętnastowieczne przewodniki po Warszawie można traktować jako publikacje dotyczące sztuki, gdyż opisywano w nich liczne zabytki architektury, często wymieniając również dzieła sztuki zdobiące kościoły i pałace. Przeprowadzona analiza wykazała, że sposób przedstawiania zabytków w przewodnikach odzwierciedlał specyficzną sytuację rozwoju badań nad sztuką w środowisku warszawskim, gdzie około połowy XIX wieku prężnie rozwijały się badania starożytnicze, ale dalszy ich rozwój i ewentualna ewolucja w kierunku naukowej historii sztuki zostały zahamowane przez klęskę powstania styczniowego. W związku z tym przewodniki w dalszym ciągu kontynuowały starożytnicze podejście do zabytków (dominacja wiadomości historycznych, wymienianie elementów wyposażenia przy jednoczesnym braku charakterystyki poszczególnych budowli i dzieł sztuki). Bez wątpienia dawne przewodniki turystyczne stanowią ważną część historiografii artystycznej i należy postulować ich dalsze badanie w tym kontekście.

Słowa kluczowe: przewodniki, Warszawa, historiografia artystyczna, zabytki sztuki

¹ Artykuł powstał w ramach grantu przyznanego autorowi przez Narodowe Centrum Nauki (numer projektu badawczego: 2017/25/B/HS3/00041).

Wprowadzenie

Dawne przewodniki turystyczne są czasem przedmiotem zainteresowania historyków, kulturoznawców oraz badaczy turystyki², jednak rzadko przyciągają uwagę historyków sztuki. Wydaje się to niewłaściwe, gdyż w przewodnikach, zwłaszcza tych poświęconych miastom oraz zabytkom i muzeom, znaleźć można liczne opisy dawnych budowli i dzieł sztuki. Opracowania te wpisują się zatem w nurt pisarstwa o sztuce, stanowiąc ważną część historiografii artystycznej. Warto dodać, że w XIX wieku autorami przewodników byli często uczeni zajmujący się dziedzictwem kulturowym – najpierw tzw. starożytnicy, a potem historycy sztuki.

Jednym z najczęściej opisywanych w przewodnikach polskich miast była Warszawa, która na tym polu ustępowała jedynie Krakowowi. Istniejące opracowania naukowe na temat dziewiętnastowiecznych przewodników po Warszawie nie są zbyt liczne, a ich autorzy nie podjęli szczegółowych analiz poświęconych treściom

² Z polskich prac wyróżnić należy przede wszystkim wyczerpującą monografię Dariusza Opalińskiego, *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, wyd. 2, Krosno 2013. Z innych ważniejszych pozycji wymienić można: R.W. Schramm, *Kategorie przewodników i zróżnicowanie ich roli* [w:] *Dorobek wydawniczy w dziedzinie krajoznawstwa. Potrzeby i perspektywy*, Warszawa 1980, s. 118–122; J. Kolbuszewski, *Górskie przewodniki (Uwagi o współczesności i tradycji gatunku)*, „Litteraria” 1981, Seria A, R. 13, s. 141–158; *idem*, *Od „spisków” do przewodników. Przemiany formy i funkcji narracji przewodnikowej* [w:] *XI Sympozjum KTG. Najstarsze polskie przewodniki górskie*, red. M. Staffa, Kraków 1990, s. 5–18; D. Opaliński, *Polskie dziewiętnastowieczne przewodniki turystyczne – próba definicji* [w:] *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, red. J. Hoff, Rzeszów 2002, s. 11–120; W. Nowotarski, *Przewodniki, podróże i inni protoplaści przewodników. Rys historyczny turystycznej literatury faktu* [w:] *Pilotaż i przewodnictwo w krajach Unii Europejskiej. Materiały z III Forum Pilotażu i Przewodnictwa, Poznań, 24–25 listopada 2006 r.*, red. Z. Kruczek, Kraków 2007, s. 67–78; J. Merski, J.P. Piotrowski, *Drogi ewolucji drukowanych przewodników turystycznych po Polsce*, Warszawa 2011; D. Ziarkowski, *Najstarsze polskie przewodniki jako źródła do dziejów turystyki* [w:] *Z dziejów wychowania fizycznego, sportu i turystyki w Polsce i w Europie*, red. J. Kosiewicz, E. Małolepszy, T. Drozdek-Małolepsza, Częstochowa 2016, s. 265–279 (wersja anglojęzyczna: *The Oldest Polish Guidebooks as a Historical Source Regarding Tourism* [w:] *Social Sciences of Sport: Achievements and Perspectives*, eds. J. Kosiewicz, E. Małolepszy, T. Drozdek-Małolepsza, Częstochowa 2017, s. 211–225). Najpełniejszym opracowaniem zagranicznym, ukazującym rozwój przewodnikopisarstwa od starożytności aż do początku XXI wieku, jest książka Nicholasa T. Parsonsa, *Worth the Detour. A History of the Guidebook*, New Baskerville 2007. Oprócz tego na uwagę zasługują następujące publikacje: R. Koshar, „What Ought to be Seen”: *Tourists’ Guidebooks and National Identities in Modern Germany and Europe*, „Journal of Contemporary History” 1998, no. 33, s. 323–340; J. Palmowski, *Travels with Baedeker – The Guidebook and the Middle Classes in Victorian and Edwardian Britain* [w:] *Histories of Leisure*, ed. R. Koshar, Oxford 2002, s. 105–130; D.M. Bruce, *Baedeker: The Perceived ‘Inventor’ of the Formal Guidebook – A Bible for Travellers in the 19th Century* [w:] *Giants of Tourism*, eds. R.W. Butler, R.A. Russell, Wallingford 2010, s. 93–110; J. Keates, *The Portable Paradise. Baedeker, Murray, and the Victorian Guidebook*, London 2011; M. Pazienti, *Le guide di Roma tra Medioevo e Novocento. Dai Mirabilia Urbis ai Baedeker*, Roma 2013.

historyczno-artystycznym, zamieszczanym w tych publikacjach³. Wobec tego warto postawić sobie za cel omówienie warszawskich przewodników z XIX wieku, traktowanych jako opracowania z zakresu historiografii artystycznej. Istotne będzie zwrócenie uwagi na takie aspekty publikacji przewodnikowych, jak sposoby opisywania zabytków, używane określenia stylistyczne, kwestie wartościowania itp., a także odniesienie tych zagadnień do rozwoju badań nad sztuką.

Warszawa jako przedmiot przewodników wydawanych do końca XIX wieku

Tradycja tworzenia przewodników poświęconych Warszawie sięga pierwszej połowy XVII stulecia, a dokładniej roku 1643, w którym ukazał się *Gościniec abo krótkie opisanie Warszawy* Adama Jarzębskiego, muzyka i budowniczego królewskiego⁴. Został on napisany wierszem (ośmioletkowiecem), dlatego Jarzębskiego uznaje się w historii literatury polskiej za pierwszego autora wierszowanego przewodnika po mieście⁵, choć walory literackie jego dzieła są jednak mocno ograniczone⁶. Nietypowa jest struktura owego „poematu urbanistycznego”, gdyż autor wprowadził postać narratora i jego towarzysza – naiwnego chłopka, którzy pełnią niejako funkcję oprowadzających po Warszawie⁷. Jarzębski, co w dużej mierze wynikało z jego profesji, skoncentrował się głównie na architekturze miasta, sporządzając fachowe opisy budowli oraz ich wyposażenia przy użyciu wielu specjalistycznych terminów⁸.

³ Zob. A. Sołtan, *Prawobrzęzna Warszawa w przewodnikach po mieście (XIX–XX w.)*, „Kronika Warszawy” 1998, nr 1–4, s. 15–41; S. Cieplowski, *O rodowodzie warszawskich przewodników turystycznych*, „Almanach Muzealny” 2001, t. 3, s. 203–213; A. Mączak, *Peregrynacje, wojaże, turystyka*, wyd. 2 popr. i uzupełn., Warszawa 2001 (rozdz. *Warszawa w obcych przewodnikach*, s. 291–294).

⁴ *Gościniec abo Krotkie Opisanie Warszawy z okolicznościami iey Dla Kompániey Dworskiej przez Adama Jarzębskiego Muzykã I.K.M., Budowniczego Uiązdowskiego, Wydany*, Warszawa 1643. Zob. też wydanie z komentarzem naukowym historyka sztuki Władysława Tomkiewicza: A. Jarzębski, *Gościniec abo krotkie opisanie Warszawy*, oprac. i wstępem opatrzył W. Tomkiewicz, Warszawa 1974.

⁵ Zob. Cz. Hernas, *Barok*, seria: *Historia Literatury Polskiej*, red. K. Wyka, Warszawa 1973, s. 250; Cz. Hernas, *Itinerariusz, itinerarium* [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1, Warszawa 1991, s. 380.

⁶ J. Rytel, *Barok* [hasło w:] *Literatura polska od średniowiecza do pozytywizmu*, red. J.Z. Jakubowski, Warszawa 1974, s. 148.

⁷ D. Ostaszewska, „*Piewka urody miasta*” – *Adam Jarzębski i jego dzieło. Rekonesans badań nad zjawiskiem aksjologizacji opisu w XVII-wiecznym przewodniku po Warszawie* [w:] *Cum reverentia, gratia, amicitia... Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogdanowi Walczakowi*, t. 2, red. J. Migdał, A. Piotrowska-Wojaczek, Poznań 2013, s. 526.

⁸ Cz. Hernas, *Barok...*, s. 250; D. Ostaszewska, *Miedzy architekturą a twórczością literacką – wpływ profesji na kształt i zawartość treściową gatunku. Z badań nad „Gościńcem” Adama Jarzębskiego* [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*, t. 5: *Gatunek a granice*, red. eadem, J. Przyklenk, Katowice 2015, s. 131.

Opracowanie Jarzębskiego, choć nietypowe w formie, było jedynym rzeczywistym przewodnikiem po Warszawie powstałym w XVII wieku, a spośród polskich miast jeszcze tylko Kraków może się poszczycić tak wczesnymi publikacjami, należącymi do tego gatunku⁹. Na kolejne polskie przewodniki trzeba było poczekać aż do XIX wieku, kiedy w całej Europie nastąpił niebawem rozkwit tego rodzaju literatury, związany z rozwojem turystyki, spowodowanym przede wszystkim rewolucyjnym wynalazkiem kolei¹⁰. W ciągu XIX stulecia powstało około dwudziestu przewodników, zawierających opisy Warszawy. Najstarszy z nich to zarazem jedyny w omawianym okresie przewodnik, próbujący objąć swym zakresem całość ziem polskich w przedrozbiorowych granicach. Dzieło Józefa Wawrzyńca Krasieńskiego, zatytułowane *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, wydane zostało w roku 1821¹¹, a rok wcześniej ukazała się edycja w języku francuskim, przeznaczona dla zagranicznego odbiorcy. Kolejne przewodniki koncentrowały się już z reguły na samej Warszawie (najczęściej wraz z okolicami). Jako wyjątek wskazać można opracowania Konstantego Krynickiego na temat Wisły, w których Warszawa omówiona została wśród innych miast leżących nad najdłuższą polską rzeką¹².

Za najstarszy bedeker poświęcony w całości Warszawie uznaje się niekiedy *Przewodnik po Warszawie* Jana Glücksberga z 1826 roku, lecz w tym wypadku tytuł jest mylący. To syntetyczne opracowanie, powstałe jako część kalendarza, ma charakter informatora dla przyjezdnych i nie może być uznane za przewodnik¹³. W tym samym roku na łamach „Nowego Kalendarzyka Politycznego” opublikowany został obszerny *Opis historyczno-statystyczny miasta stołecznego Warszawy* autorstwa Łukasza Gołębiowskiego, zawierający wszystkie najważniejsze elementy przewodnika. Oprócz wstępu historycznego i informacji o położeniu miasta czytelnik mógł zapoznać się z opisami najważniejszych zabytków, warszawskimi obrzędami i zwyczajami, a nawet uzyskać informacje o domach zajezdnych, cukierniach, kawiarniach, placówkach opieki zdrowotnej, komunikacji itp.¹⁴ Warto dodać, że rok później po-

⁹ Na ich temat zob. np. J. Bieniarzówna, *Wiekowe tradycje miłośnictwa Krakowa*, „Rocznik Krakowski” 1974, t. 45, s. 12–13; M. Rożek, *Mirabilia Urbis Cracoviae*, „Krzysztofony. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 1986, nr 13, s. 50–52; J. Duda, *Przewodniki po Krakowie (do 1914 roku). Książki, ich autorzy i wydawcy*, „Rocznik Krakowski” 1996, t. 62, s. 54–56; D. Ziarkowski, *Sakralizacja Krakowa w dawnych przewodnikach turystycznych po mieście* [w:] *Przestrzeń turystyki kulturowej*, red. D. Orłowski, Warszawa 2017, s. 223–224.

¹⁰ O znaczeniu kolei dla rozwoju turystyki w XIX wieku zob. np. Z. Kulczycki, *Historia turystyki*, Warszawa 1982, s. 41–42; A. Mączak, *Peregrynacje, wojażę, turystyka...*, s. 252–266; E.G.E. Zuelow, *A History of Modern Tourism*, London 2016, s. 46–54.

¹¹ J.W. Krasieński, *Przewodnik dla podróżujących w Polsce i Rzeczypospolitej Krakowskiej*, Warszawa 1821.

¹² K. Krynicki, *O Wiśle, jej dopływach i miastach nad nią leżących*, Warszawa 1885. Następne, poszerzone wydania ukazywały się w latach: 1887, 1891, 1898 i 1906.

¹³ S. Cieplowski, *O rodowodzie...*, s. 206.

¹⁴ *Ibidem*, s. 208–209.

szerzona wersja tego dzieła została wydana w formie odrębnej książki w małym formacie, liczącej 252 strony¹⁵.

Stworzony przez Gołębiowskiego wzorzec długo czekał na kontynuację, gdyż kolejne przewodniki po najważniejszym mieście Królestwa Kongresowego pojawiły się dopiero w drugiej połowie XIX wieku¹⁶. Przełomowe znaczenie miał wydany w 1857 roku *Przewodnik po Warszawie* Franciszka Maksymiliana Sobieszczańskiego, zawierający zresztą wiele informacji zaczerpniętych z wcześniejszego o 30 lat opracowania Gołębiowskiego. Sobieszczański stworzył dzieło niezbyt obszerne (zaledwie 54 strony, choć zapisane drobną czcionką), ale o przemyślanej strukturze i kompleksowym charakterze¹⁷. W pierwszej kolejności przedstawione zostały ogólne wiadomości o Warszawie, potem zaś liczne informacje praktyczne, dotyczące m.in. formalności paszportowych, hoteli, kawiarni, restauracji i punktów handlowych oraz ważniejszych urzędów. W kolejnych krótkich rozdziałach autor opisał warszawskie kościoły, zakłady i zbiory naukowe, pomniki, ważniejsze zabytki, zakłady dobroczynne, a na końcu okolice miasta. Głównym przedmiotem uwagi Sobieszczańskiego były zabytki, co jest zrozumiałe, biorąc pod uwagę jego naukowe zainteresowania. Najważniejsze budowle zostały też wyobrażone w formie rycin towarzyszących planowi miasta.

W 1873 roku ukazał się najobszerniejszy dziewiętnastowieczny przewodnik po Warszawie, opracowany przez Feliksa Fryzego i Ignacego Chodorowicza¹⁸. Kilka odrębnych paginacji daje po zsumowaniu liczbę ponad 800 stron, z czego ostatnie 168 przypada na ogłoszenia, czyli reklamy rozmaitych firm i usług. Autorzy przewodnika skupili się głównie na zebraniu informacji praktycznych, zostawiając opis Warszawy i jej okolic Sobieszczańskiemu, który napisał pierwsze dwa rozdziały, rozbudowując tekst własnego przewodnika z 1857 roku. Jako twórca trzeciego rozdziału, zatytułowanego *Życie w Warszawie*, wskazany jest ponadto Wacław Szymanowski, pisarz i dziennikarz, ojciec znanego rzeźbiarza, również Wacława.

Co ciekawe, strukturę przewodnika Fryzego i Chodorowicza skrytykowali autorzy kolejnego warszawskiego bedekera, wydanego w roku 1880. Wiktor Gomulicki i Ignacy Szmideberg napisali, że dzieło ich poprzedników trudno uznać za przewodnik „we właściwym znaczeniu tego słowa”, gdyż stanowi ono „chaotyczny zbiór szczegółów, wśród którego z niezmierną trudnością przychodzi odszukać

¹⁵ L. Gołębiowski, *Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy*, wydanie drugie poprawione, znacznie pomnożone i rozszerzone, Warszawa 1827.

¹⁶ A. Sołtan, *Prawobrzędną Warszawą...*, s. 16.

¹⁷ F.M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie z planem miasta ozdobionym 10cią rycinami na stali*, Warszawa 1857.

¹⁸ F. Fryze, I. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie i jej okolicach na rok 1873/4 z mapką miasta, mapkami kolei żelaznych i drzeworytami*, Warszawa [1873].

prostą a potrzebną informację”¹⁹. Sami postanowili podzielić swoje opracowanie na dwie części: informacyjną oraz opisową, w której po zarysie historycznym miasta ukazano Warszawę według podziału tematycznego (place, kościoły, pomniki, muzea, ogrody itd.), bez konkretnych propozycji zwiedzania. Uwagę zwraca mnogość reklam – niektóre zamieszczono na samym początku (na stronach poprzedzających stronę tytułową), a pozostałe na końcu (ponad 200 osobno numerowanych stron).

Ostatnie dwie dekady XIX wieku, a zwłaszcza sam schyłek stulecia, przyniosły znaczne ożywienie w zakresie publikacji przewodników po Warszawie. Były wśród nich opracowania bardzo syntetyczne, o charakterze informatorów turystycznych, których publikację inspirowały warszawskie hotele²⁰, ale też obszerniejsze bedekery, jak *Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta*, wydany nakładem redakcji „Wędrowca” w 1893 roku. Ten ostatni, jak można dowiedzieć się z przedmowy, jest opracowaniem zbiorowym, przygotowanym przez zespół autorów w składzie: Eryk Jachowicz, Aleksander Messyng, Walery Przyborowski, Antoni Skrzynecki, Ludwik V.-Zieliński, Władysław K. V.-Zieliński²¹. Warto podkreślić, że był to pierwszy przewodnik po Warszawie, którego układ jest rzeczywiście „przewodnikowy”. Wprawdzie opis miasta podzielony został na dzielnice (opisane każda z osobna przez wymienionych powyżej autorów), ale w ramach każdej dzielnicy tekst „prowadzi” czytelnika po określonej trasie, a nie według koncepcji tematycznej²².

Na uwagę jako autor przewodników po Warszawie i okolicach zasługuje również Wiktor Czajewski, który w latach dziewięćdziesiątych XIX stulecia wydał aż trzy opracowania. Jako pierwszy ukazał się *Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892*²³. Książka ta ma jednak bardzo archaiczny układ. Na początku zamieszczono wprawdzie kilkunastostronicowy *Przewodnik adresowy*, przydatny dla przyjeżdżających do miasta, ale część opisowa została ograniczona do tego, co autor zatytułował *Skorowidz alfabetyczny instytucji, gmachów i miejscowości istniejących, lub częściej wspomnianych*. Cztery lata później ukazała się kolejna edycja, wzbogacona o informacje dotyczące położenia geograficznego, klimatu oraz historii miasta, których autor nie zamieścił w pierwszym wydaniu²⁴. Wcześniej, bo w roku 1893, Czajewski wydał

¹⁹ W. Gomulicki, I. Szmidberg, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie ozdobiony planem miasta, widokami piękniejszych gmachów i miejscowości, galerią typów warszawskich i szkicami charakterystycznymi. Rok pierwszy*, Warszawa 1880, s. IV.

²⁰ *Przewodnik po Warszawie wydany staraniem Wielkiego Hotelu Europejskiego w czterech językach*, współautor Wiktor Gomulicki, Warszawa 1881; *Przewodnik po Warszawie. Pamiątka z Hotelu Francuskiego w Warszawie*, [Warszawa 1887].

²¹ *Ilustrowany przewodnik po Warszawie wraz z treściwym opisem okolic miasta*, Warszawa 1893, s. IV.

²² Fakt ten jest godny odnotowania zwłaszcza w kontekście opinii wyrażonej przez Stanisława Cieplowskiego, że gotowe scenariusze wycieczek pojawiły się w warszawskich przewodnikach dopiero na początku XX wieku. Por. S. Cieplowski, *O rodowodzie...*, s. 212.

²³ W. Czajewski, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie na rok 1892*, Warszawa 1892.

²⁴ *Idem*, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie z planem miasta*, Warszawa 1896.

przewodnik, który – wbrew początkowi tytułu – nie obejmował miasta, a jego okolic, w tym zwłaszcza pałac w Wilanowie wraz ze szczegółowym opisem jego wyposażenia. We wstępie autor tłumaczy, że opracowanie to zostało pomyślane jako drugi tom przewodnika po Warszawie²⁵.

Do grupy przewodników po Warszawie należy ponadto zaliczyć *Przewodnik ilustrowany po Warszawie, Łodzi i okolicach fabrycznych* z 1897 roku, gdyż wymienionej w tytule Łodzi poświęcono w nim niespełna 40 stron, podczas gdy opracowanie liczy ich 401²⁶. Część poświęcona stolicy podzielona została na informacyjną oraz opisową. W tej drugiej w pierwszej kolejności opisano „Świątynie Pańskie” (najpierw cerkwie prawosławne, potem kościoły katolickie), a następnie inne zabytki znajdujące się w Warszawie oraz jej okolicach.

Treści historyczno-artystyczne w przewodnikach po Warszawie

Drukowane przewodniki, zarówno te dawne, jak i współczesne, z oczywistych względów zawierają bardzo różnorodne treści, które powinny być przydatne dla korzystających z nich turystów. Fakt ten dostrzegany jest w definicjach, które określają przewodnik jako „książkę stworzoną w celu pomocy podróżnym”²⁷ lub – nieco szerzej – jako „książkę zawierającą informacje o zabytkach, trasach turystycznych, noclegach oraz o historii, geografii itp. danego miasta, regionu, państwa”²⁸. Podejmując próbę analizy dziewiętnastowiecznych przewodników po Warszawie w kategoriach publikacji poświęconych sztuce, warto zatem określić w pierwszej kolejności udział treści historyczno-artystycznych na tle innych wiadomości zamieszczanych w tych publikacjach.

Generalnie należy stwierdzić, że informacje na temat zabytków architektury zajmują w badanych przewodnikach bardzo dużo miejsca, z reguły wyraźnie dominując nad innymi treściami. Stwierdzenie to dotyczy zarówno najwcześniejszych publikacji przewodnikowych, takich jak opracowania Krasińskiego i Gołębiowskiego, jak i wydawnictw z końca XIX stulecia. Owa dominacja zabytków nie jest tak mocno zaznaczona jedynie w obszernym przewodniku Fryzego i Chodorowicza, co wynika jednak z faktu wprowadzenia przez autorów bardzo dużej liczby roz-

²⁵ Idem, *Ilustrowany przewodnik po Warszawie i okolicach. Willanów, Czerniaków, Morysin, Gucin, Natolin. Wraz ze szczegółowym spisem 1000 obrazów z galerii wilanowskiej*, Warszawa [1893].

²⁶ Zob. D. Opaliński, *Przewodniki turystyczne na ziemiach polskich w okresie zaborów. Studium historyczno-źródłoznawcze*, wyd. 2, Krosno 2013, s. 70, przyp. 74.

²⁷ J.A. Cuddon, *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Third Edition, Cambridge 1993, s. 395.

²⁸ *Przewodnik* [hasło w:] *Język polski: współczesny słownik języka polskiego*, t. 2, red. B. Dunaj, Warszawa 2007, s. 1458.

działów (aż 16), które zawierają często szczegółowe informacje i spisy rzadko spotykane w innych przewodnikach, adresowane niewątpliwie bardziej do mieszkańców niż do przyjezdnych, jak np. szczegółowe wykazy władz cywilnych i wojskowych oraz sądów czy informacje na temat służby zdrowia. Jednakże również w przypadku omawianego przewodnika informacji historyczno-artystycznych nie brakuje, a nawet zostały one mocno wyeksponowane poprzez ich zamieszczenie w dwóch pierwszych rozdziałach (liczących łącznie aż 107 stron), stanowiących opis Warszawy i jej okolic, sporządzony przez Sobieszczańskiego.

Na marginesie można też dodać, że rolę zabytków w omawianych przewodnikach podnoszą liczne ilustracje, wzbogacające tekst tych publikacji. Nie będą one przedmiotem szczegółowej analizy w ramach tego artykułu, ale warto nadmienić, że dominacja zabytków architektury wśród rycin, a potem także zdjęć zamieszczanych w przewodnikach bez wątpienia ukazywała te budowle jako najważniejsze obiekty w mieście.

Prawie wszystkie warszawskie przewodniki z XIX wieku mają bardzo tradycyjny układ, podając poszczególne informacje w porządku tematycznym. Informacje o zabytkach zamieszczane są w wyróżnionych częściach poświęconych kościołom oraz – przyjmując terminologię Józefa Wawrzyńca Krasińskiego, zaadaptowaną również przez niektórych innych autorów przewodników – gmachom i budowlom znaczniejszym²⁹. W ramach tej drugiej grupy opisywano przede wszystkim Zamek Królewski oraz liczne pałace miejskie. W mniejszym stopniu uwagę autorów przewodników zajmowały natomiast inne zabytki i dzieła sztuki, takie jak np. pomniki, osobno omówione, bardzo syntetycznie zresztą, jedynie przez Sobieszczańskiego³⁰. Co ciekawe, w przewodnikach obejmujących również okolice Warszawy dominowały miejscowości z interesującymi zabytkami, w tym zwłaszcza Wilanów z pałacem i galerią obrazów, szeroko omówione już przez Łukasza Gołębiowskiego, następnie przez Sobieszczańskiego, Gomulickiego i Szmideberga, autorów *Ilustrowanego przewodnika po Warszawie* z 1893 roku, a wreszcie przez Wiktora Czajewskiego, który Wilanowowi poświęcił niemal w całości swój przewodnik po okolicach Warszawy, wydany w roku 1893.

Dla badacza dziejów pisarstwa o sztuce bardzo istotnym zagadnieniem jest także sposób opisu zabytków i dzieł sztuki oraz jego ewolucja. Kwestie te są możliwe do zrekonstruowania również na przykładzie dawnych przewodników po Warszawie. Zasadniczo można stwierdzić, że opisy zabytków zamieszczane na kartach analizowanych publikacji wykazują cechy typowe dla ówczesnego starożytnictwa, tzn. traktują zabytki przede wszystkim w kategoriach dokumentów historycznych.

²⁹ Por. J.W. Krasiński, *Przewodnik dla podróżujących...*, s. 21.

³⁰ F.M. Sobieszczański, *Przewodnik po Warszawie...*, s. 34. Zob. też fragment tekstu autora w: F. Fryze, I. Chodorowicz, *Przewodnik po Warszawie i jej okolicach...*, s. 47–51.

Wydawnictwo
Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-031-7